

Сергій Наумов

А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКОМУ МОЛОДІЖНОМУ РУСІ (1914—1917 РОКИ)

Ім'я і творча спадщина Андрія Петровича Ковалівського — історика, етнографа, арабіста, котрий впродовж багатьох років був професором і завідувачем кафедри історичного факультету Харківського державного університету, широко відомі не лише в Україні, а й у світі. Довідки про життєвий шлях Андрія Петровича містяться в енциклопедичних довідниках, історичних журналах та спеціальних публікаціях [Ковалівський 1966; Побеленский 1965, Рашба, Черников 1965, Українська... 1980 та ін.]. Але марно шукати в них бодай згадку про його активну діяльність у нелегальних українських молодіжних організаціях, причому в найтяжчий для українства час — роки Першої світової війни.

З початком війни репресії царської адміністрації щодо українського руху, котрі ніколи не припинялися, досягли найвищої межі. Були розгромлені й заборонені не тільки національні політичні організації, а й майже всі культурно-просвітницькі інституції, періодичні видання. Будь-який вияв симпатій до української культури, історії викликав підозру і звинувачення в сепаратизмі, “мазепинстві”, а то й шпигунстві на користь Австро-Угорщини. За всіма потенційними (на думку поліцейських органів) українофілами і навіть їх оточенням велося стеження. Фабрикувалися слідчі справи, судові й адміністративні вироки, і як висновок — ув'язнення й заслання.

За таких обставин довелося юнакові починати свою діяльність в українському русі, яка зовсім не відображена в друкованих джерелах (пресі, мемуарах, археографічних публікаціях), оскільки умови як дожовтневої епохи, так і радянської дійсності виключали таку можливість. Не збереглися оригінальні документи й українських організацій. Тож відповідні дані містяться лише в донедавна секретних жандармських матеріалах, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві [Центральний..., ф. 336]. Вони дуже неповні, часто неточні, але при обережному і критичному підході можуть і повинні використовуватися дослідниками.

У поле зору жандармів Андрій Петрович потрапив наприкінці 1914 р., в 19-річному віці, будучи учнем харківської гімназії. У донесеннях таємної агентури, що спеціалізувалась на українських організаціях, він згадувався як учасник одного з юнацьких гуртків [Центральний..., ф. 336, оп. 4, спр. 4, арк. 259 зв.]. У таких гуртках учні гімназій, реальних училищ, студенти молодших курсів тощо займалися переважно самоосвітою в національному дусі: вивчали українську мову, літературу, історію, а також починали знайомитися з творами, що мали суспільно-політичне спрямування і з національного питання. На той час А. Ковалівський був уже помітною постаттю серед гуртківців, які делегували його на нелегальну конференцію представників українських осередків навчальних закладів Харкова (грудень 1914 р.). Очевидно, до національного руху він прилучився дещо раніше. Що саме підтовхнуло його до цього, тепер з'ясувати важко. Не виключено, що головну роль у цьому відіграв М. Петренко — ровесник і, можливо, однокласник Андрія, який був одним з лідерів юнацького руху в Харкові, мав тісні зв'язки з українськими соціал-демократами, поширював нелегальну літературу тощо. Через кілька років він став одним з провідних діячів УСДРП.

А. Ковалівський разом з іншими делегатами конференції брав участь в обговоренні становища юнацького руху в місті та визначенні змісту подальшої роботи. У підсумковому документі — відозві від імені “К.П.Г.” (конференції представників гуртків) — відзначалися млявість і поверховість роботи в гуртках, вказувалося на необхідність “наблизитись до життя, формувати свідомих борців” [Центральний..., ф. 336 оп. 2, спр. 97, арк. 5 зв.]. Відозва спрямовувала гуртківців не обмежуватись епізодичною культурно-просвітницькою діяльністю, а прагнути до чіткої організації її, забезпечення послідовності й наступності у вивченні питань національної культури, громадського життя, сучасних суспільно-політичних і економічних вчень. Схвалена учасниками конференції програма роботи гуртків передбачала, зокрема, опрацювання

значної кількості літератури з національного питання та теорії соціалізму О. Бауера, А. Бебеля, М. Драгоманова, С. Єфремова, К. Каутського, П. Лаврова, К. Маркса, С. Петлори, І. Стешенка, І. Франка та інших.

Конференція була першою спробою створити єдину загальноміську молодіжну організацію з роз'єднаних до того українських гуртків, спрямувати їх на підготовку до політичної боротьби. Соціалістична спрямованість її не відповідала поглядам А. Ковалівського. На той час вони ще не склались у чітку систему й тверді переконання, та соціальне походження, виховання, становище, очевидно, зумовили неприйняття соціалізму. Сприяло цьому й знайомство із студентом Харківського університету В. Олексієнком (Алексеенком), котрий був близьким або належав до Української народної партії, мав зв'язки з М. Міхновським, Х. Алчевською та ін.

Розбіжність між А. Ковалівським та його товаришами-соціалістами змусила юнака шукати свій шлях у національному русі, більш прийнятну ідеологію й однодумців. У процесі цієї кристалізації світогляду він продовжував працювати в гуртках, які хоч і мали в цілому соціалістичну спрямованість, але об'єднували молодь різних, часто чітко не визначених поглядів. Зокрема, він доклав зусиль до подальшого об'єднання української молоді. За його участю в Харкові до кінця 1914 р. була створена так звана середньошкільна організація, що об'єднувала українські гуртки середніх навчальних закладів. Аналогічне об'єднання склалось і в Полтаві. Вони встановили зв'язки між собою та з гуртками невеликих міст і почали підготовку до з'їзду організації української молоді Лівобережжя. Безпосередню участь у цьому брав і А. Ковалівський.

"З'їзд лівобережних українців", як він себе назвав, відбувся у квітні 1915 р. у Харкові. На ньому були представлені 15 осередків, головним чином з Полтави й Харкова. Для конспірації кожен делегат отримав номер, під яким і значився в протоколі з'їзду. Проте жандармам вдалось встановити декого з них, у тому числі й А. Ковалівського. Він мав № 13, був секретарем з'їзду. Делегати заслухали інформацію про діяльність гуртків і затвердили відповідний зведений звіт (пізніше він був надрукований). Головне місце було відведене обговоренню організаційних питань. Була затверджена нова програма самоосвітньої роботи. Порівняно з програмою 1914 р. вона була значно ширшою, детальнішою і диференційованою для гуртків двох рівнів (груп). У цілому витримана в дусі підготовки молоді до боротьби за національне і соціальне визволення, нова програма теж була зорієнтована на вивчення переважно соціалістичної літератури. З'їзд прийняв рішення про створення Юнацької Спілки Лівобережної України як "організації молоді культурно-просвітнього характеру" із завданням "гуртування укр. молоді в товариства з ціллю придбання їхніми членами освіти громадського характеру й підготовки свідомих робітників-борців за кращу долю працюючого люду" [Центральний..., ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 52].

А. Ковалівський увійшов до складу (з трьох осіб) обраного делегатами Центрального виконавчого комітету Юнацької Спілки як секретар. Та це був, здається, останній прояв його активності в гуртках з соціалістичним забарвленням. Вже 16 травня 1915 р. жандармський агент "Золотарьов" повідомляв, що А. Ковалівський, незадоволений діяльністю представників гуртків, має намір утворити альтернативну організацію — "Українське національне коло" — і розробив проект її програми. Проект був відредагований В. Олексієнком, але протягом кількох місяців не розмножувався і не поширювався, оскільки Андрій виїхав на літні канікули до Валуйок Воронежської губернії [Центральний..., ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 65—66].

Цей невеликий за обсягом (на три сторінки) документ мав явно дискусійний і навіть конфронтаційний характер. У ньому в образливій формі було піддано невинувато різкій критиці соціалістичну течію в українському юнацькому русі. Її представники звинувачувались у надмірному захопленні — під впливом російського суспільного руху — соціалістичними ідеями, в ідеалізації робітництва й селянства, відставанні від новітніх політичних вчень і європейської культури, нерозумінні національної справи, а також у підміні практичної діяльності балачками тощо. На думку автора програми, "відсталість, інертність, слинявість і хамство се основні прикмети "українського соціалізму" [Центральний..., ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 68]. Тому в притаманній крайнім націоналістичним течіям розпливчастій, примітивно-патетичній

формі було заявлено про розрив із соціалістичними організаціями і переважанні власної позиції в національному русі: "Отже з сією хлопоманською частиною укр. молоді ми вважаємо себе роз'єднаними та й поставляємо наші ідеали попереду їхніх, як і себе самих вище за слянявий "демократизм". "Демократизм", що з хамством зрісся, не виведе із нетрів на узлісся; йому болота й ліси милійш простора і краси" [Центральний..., ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 68].

Нову організацію передбачалося будувати перш за все на засадах "націоналізму й шляхотности". Остання туманно трактувалась як нібито характерний для справжньої європейської культури аристократизм, "самоповажання й поважання других". Отже, А. Ковалівський змолуу недвозначно заявив про свою прихильність до консервативно-аристократичного напрямку в національному русі. Він та його однодумці не поділяли модних тоді соціалістичних ідей, були проти революційних змін у політичному та соціально-економічному устрої країни. Вони вважали, що саме національна аристократія — "висококультурна", "європейськи освічена", "шляхотна" верхівка суспільства мала визначати ідеологію, бути провідником визвольних ідей українського народу. Ця течія в українському русі за царизму була порівняно слабкою. Та все ж її представників було чимало серед лібералів — в УДП, потім УДРП і ТУП; вони склали значну частину УНП, включаючи, зокрема, й М. Міхновського. Останній навіть зовнішньо всіляко підкреслював свою вишуканість, "рафінованість", за що дістав від Д. Антоновича прізвисько "сальонового націоналіста" [Завваги... 1939, 72, Коваленко 1939, 39, Феденко 1934, 64]. Як бачимо, подібні осередки існували навіть серед студентської молоді, завжди більш схильної до радикальних лозунгів і методів боротьби. У цьому зв'язку зазначимо, що досі ніким не спростований висновок історика українського руху В. Дорошенка про непомітність, роз'єднаність, відсутність організації в українських консерваторів [Дорошенко 1917, 42, 69] принаймні неточний. Втім, історія цього напрямку національно-визвольного руху поки що взагалі не розроблена.

А. Ковалівський мріяв про самостійну Українську державу, але вважав її створення справою надто віддаленою. Тому інтереси "Кола" були обмежені вимогами національно-територіальної автономії України, визнання на її території української мови як мови державної, заснування на державний кошт україномовних наукових і навчальних закладів, надання українцям, що проживали поза межами етнічної батьківщини, права вільно писати й друкуватися рідною мовою, переселятися, емігрувати тощо. Була викладена й програма-мінімум, 13 пунктів якої охоплювали здебільшого традиційні для того часу політичні та соціально-економічні вимоги: усунення національних і релігійних обмежень; вживання української мови в школах, суді, церкві; демократизації виборчого права; політичних свобод; 8-годинного робочого дня і робітничого законодавства; використання податків з населення України на її ж потреби та ін. [Центральний..., ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 68 зв., 69]. Таким чином, для конструктивної частини програми "Українського національного кола" були характерні майже цілковита зосередженість на завданнях національно-визвольної боротьби, відсутність соціалістичної фразеології, нерозробленість соціально-економічної платформи, що відповідало визначенням А. Ковалівським постулатам "націоналізму й шляхотности".

У вересні 1915 р. А. Ковалівський став студентом Харківського університету. Майже відразу його було обрано головою історичного гуртка при університеті. Проте національно-визвольні справи турбували його не менше, ніж студентські. З перших днів перебування в університеті він взявся за формування "Кола незалежних", як воно інколи називалось. Уже в середині вересня у його складі було 9 осіб — крім А. Ковалівського й В. Олексієнка, ще студенти університету — К. Коссович, А. Берладін та ін. [Центральний..., ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 152]. З цього моменту у середовищі українських університетських організацій чітко визначилися три течії: так звані старі — прихильники культурницької діяльності, переважно студенти старших курсів; націоналісти, котрі проповідували необхідність політичної національно-визвольної боротьби чи підготовки до неї; соціалісти, які, не відмовляючись від національних лозунгів, все ж на перший план висували завдання соціального визволення. Націоналістичний, або національний, напрямок, як його називали

жандармські освідомлювачі з членів українських організацій, репрезентувало “Кола”, а також окремі представники інших груп, що тяжіли до нього.

Незважаючи на принципи відмінності в поглядах і часом гострі дискусії, представники різних течій у цілому не вдавалися до конфронтації і співробітничали у міжпартійних організаціях та акціях. Зокрема, всі вони активно сприяли відновленню Української студентської громади в університеті, а А. Ковалівський і А. Берладін входили до складу її Установчого комітету [Центральний..., ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 152 зв.]. Правда, іноді виникали й конфліктні ситуації — наприклад, коли А. Ковалівський дозволив собі некоректний вираз щодо мобілізованих в армію студентів-євреїв. У відповідь йому, як представнику “Кола незалежних”, студент університету С. Холявін висловив протест від імені українських соціал-демократів [Центральний..., ф. 336, оп. 4, спр. 36, арк. 49]. Але було б помилкою робити на основі цього епізоду висновок про антисемітські настрої А. Ковалівського. Насправді він підтримував зв'язки з єврейськими студентськими гуртками, у квітні 1916 р. ввійшов до складу студентського українсько-єврейського комітету, створеного для взаємного ознайомлення й погодження можливих конфліктів між двома громадами [Центральний..., ф. 336, оп. 4, спр. 36, арк. 140]. І в програмі “Українського національного кола” була окрема вимога ліквідувати смуту осілости для євреїв [Центральний..., ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 69].

Створення “Кола” і бажання зосередитися на нелегальній діяльності змусили А. Ковалівського в жовтні 1915 р. відмовитися від посади голови історичного гуртка. Навесні 1916 р. він вийшов і зі складу Центрального виконавчого комітету Юнацької Спілки, яку залишили також його однодумці К. Коссович, Т. Кулинич та інші. За словами самого А. Ковалівського, причиною цього кроку було помітне полівіння Юнацької Спілки, що набула не просто соціалістичного, а соціал-демократичного, марксистського характеру. Тому він вирішив створити безпартійну чи надпартійну юнацьку організацію на противагу Спілці. З цієї метою він незабаром організував у м. Кочетку Зміївського повіту з'їзд представників різних течій в українському русі. Але з'їзд виявився малолюдним і не дав жодних результатів [Центральний..., ф. 336, оп. 4, спр. 36, арк. 174 зв.]. Українські молодіжні гуртки в переважній більшості не підтримали націоналістів і залишилися у складі Юнацької Спілки.

З цієї ж причини не вдалося налагодити практичної діяльності “Українського національного кола”, тим більше, що воно втратило двох активних членів: В. Олексієнко помер, а А. Берладін був мобілізований до армії. Від літа 1916 р. змушений був залишити гурток і А. Ковалівський, бо став навчатися у Лазаревському інституті східних мов у Москві. Останнім — і чи не єдиним — практичним заходом “Кола” було видання збірки “Самочинна [можливо, Самостійна] Україна”. Статті збірки — “Годі лякатись”, “Євреї на Україні”, “Спілка”, “Україна над усе” та інші — були присвячені різним аспектам національного питання і визвольного руху в Україні й інших країнах, а провідна ідея її була винесена в заголовок. Авторами статей виступили здебільшого харківські студенти, причому не тільки члени гуртка. А. Ковалівський написав нарис “Відродження Фламандії”, а також, можливо, кілька віршів (нахил його до віршування помітний і в програмі “Кола”). Брошура була розмножена на гектографі в маєтку Коссовича і призначалася для поширення перш за все в невеликих містах і містечках [Центральний..., ф. 336, оп. 4, спр. 36, арк. 204 зв.]. Очевидно, саме там після невдачі в Харкові укладачі збірки сподівались віднайти резерв для власної організації.

Немає сумніву, що і в Москві, де була численна українська громада, діяли осередки українських партій, А. Ковалівський продовжував працювати в національному русі. Невипадково його науковим керівником в інституті став А. Кримський — видатний вчений, один із найвідоміших і найвпливовіших українських діячів [Рашба, Черников 1965, 126]. А. Ковалівський виступав, зокрема, в ролі зв'язкового між московськими й харківськими українськими організаціями. У січні 1917 р. на зборах харківської молоді він висловив пропозицію москвичів видавати в Харкові журнал на зразок київської “Української хати”. Обговорювалось тут і питання про відновлення “Українського національного кола” [Центральний..., ф. 336, оп. 2, спр. 97, арк. 103]. Тоді жандармські освідомлювачі називали А. Ковалівського поряд з Х. Алчевською,

О. Соколовським та іншими серед ініціаторів створення “Слобідсько-Українського товариства” — надпартійної організації, котра, згідно з агентурним донесенням, мала об’єднати перш за все нащадків слобідського козацтва з метою знову поставити Слобожанщину на чільне місце в Україні і “повести за собою до кращого майбутнього весь український народ” [Центральний..., ф. 336, оп. 2, спр. 97, арк. 98—99].

Ці плани відразу не були здійснені, а незабаром Лютнева, потім Жовтнева революції докорінно змінили ситуацію в країні, переінакшили долі тогочасного покоління. Очевидно, через революційні події 1917 р., а можливо, й внаслідок власних невдачих спроб створити організацію однодумців А. Ковалівський відійшов від українського руху і зосередився на академічних справах. Після Лазаревського інституту він повернувся до навчання у Харківському університеті (потім ХІНО), філологічний факультет якого закінчив у 1922 р. і розпочав науково-педагогічну діяльність. Незаперечно, що він, відомий передусім як сходознавець, протягом усього свого життя досліджував історію України. Цій проблематиці були присвячені його розвідки 20-х років: статті і монографія про Г. Сковороду, праці “Виробничі культу в давній Україні” і “Вирвання дотатарської доби на Україні” (вміщена як окремий розділ в книзі Д. І. Багалія “Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті”), рукопис “Хортиця та християнські культу на Дніпровських порогах” та інші [Ковалівський 1966, 3—4; Рашба, Черников 1965, 127]. Звертався до неї Андрій Петрович і в 50-ті роки (джерелознавча праця про “Щоденник” Павла Алеппського), а в останній період свого життя працював над капітальним дослідженням про народну ідеологію докиївської і київської доби, вивчав творчу спадщину А. Кримського [Ковалівський 1966, 9; Побеленский 1965, 248].

Таким чином, А. П. Ковалівський, включившись в український молодіжний рух у надзвичайно тяжкий період першої світової війни, протягом кількох років займав у ньому помітне місце, був одним з організаторів і керівників середньошкільної організації в Харкові та Юнацької Спілки Лівобережної України, що діяли в підпіллі. Неприйняття домінуючих на той час соціалістичних ідей і, як наслідок, вихід зі складу цих організацій привели його врешті-решт у глухий кут. Спроби створити альтернативні об’єднання (“Українське національне коло”, “Слобідсько-Українське товариство”) виявилися нежиттєздатними, оскільки українська молодь не підтримала ідей, пропагованих А. Ковалівським та його однодумцями. Можливо, й особисті якості А. Ковалівського як організатора й практичного працівника виявилися недостатніми. Ці поразки поряд з глибоким зламом соціально-політичної ситуації в країні зумовили його відхід від національного руху. Та, замолоду ставши до боротьби за відродження України, він не залишався байдужим до її долі протягом усього свого життя.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрій Петрович Ковалівський. Бібліобліографія. 1966. Харків.
 Дорошенко В. 1917. Українство в Росії: Новітні часи. Відень.
 Завваги... 1939. “Завваги Д. В. Антоновича до спогадів О. Коваленка та Ю. Колларда”. З минулого. Т. 2. Варшава.
 Коваленко О. 1939. “На межі двох віків”. З минулого. Т. 2. Варшава.
 Побеленский Я. А. 1965. “Андрей Петрович Ковалевский (К семидесятилетию со дня рождения).” Народы Азии и Африки, №1.
 Рашба Н. С., Черников І. Ф. 1965. “Андрій Петрович Ковалівський (до 70-річчя з дня народження і 40-річчя науково-педагогічної та громадської діяльності)”. Український історичний журнал. №1.
 Українська... 1980. Українська Радянська Енциклопедія. 2-ге вид. Т. 5. Київ.
 Феденко П. 1934. Український громадський рух у ХХ ст. Подєбради.
 Центральний... Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Фонд 336. Опис 2, 4, спр. 4, 20.

